

□ Kubilay FENER¹

TONGA SÖZCÜĞÜNÜN KÖKENİ ÜZERİNE

Öz: Bir dilin değişim ve dönüşümünü anlayabilmek için sözcüklerin tarihsel gelişimini, kökenini, anlam alanını ve yapısını araştırmamız gerekmektedir. Dilin söz varlığını oluşturan sözcüklerin bir kısmı, zamanla dil hafızasında aşınmaya uğrayarak kullanım sıklığını yitirir. Bu durum sonucunda da ilgili sözcükler güncel söz varlığında artık kullanılmazken sözlükler, atasözleri, deyimler veya ikilemelerde arkaik bir şekilde yaşayarak devam ederler. Bu çalışmada, standart Türkçede yalnızca *tongaya basmak* veya *düşmek* deyiminde yaşayan *tonga* sözcüğünün kökeni üzerinde durulacaktır. *Tonga* sözcüğünün kökeni ile ilgili görüşlerin yok denecek kadar az olması ve ortaya belirli görüşler konmaması nedeniyle bu sözcüğün kökeni üzerine bir görüş birliği sağlanamamıştır. Dolayısıyla sözcüğün üzerindeki bu köken belirsizliğini çözüme kavuşturmak gerekli görülmüştür. Fosilleşmiş ve arkaik bir sözcük olması nedeniyle eş zamanlı tespitin zor olduğu görülen *tonga* sözcüğü, art zamanlı bir bakış açısıyla incelenmiştir. Sözcüğü madde başı olarak almış bazı etimolojik sözlüklerde sözcüğün kökenine ilişkin belirgin bir görüş ortaya konmazken pek çok sözlük de bu sözcüğe yer vermemiştir. *Tonga* sözcüğünün yeni bir köken denemesi olan bu çalışmada, sözcüğün kökenine ilişkin görüş belirtmiş araştırmacıların yaklaşımları üzerinde durulmuş, ardından *tonga* sözcüğüne köken olabilecek ihtimaller belirtilmiş ve bu ihtimaller dilbilimsel ölçütler esasında tartışılmıştır. Sonuç olarak da tarihî ve dilbilimsel veriler ışığında yeni bir köken bilgisi önerisi sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: *Tonga, tongaya düşmek veya basmak, köken bilgisi, deyim, arkaik.*

On The Etymology Of The Word Tonga “trap”

Abstract: To understand the change and transformation a language, we need to research historical development, etymology, semantic field and structure of words. Some of the words that make up the vocabulary of the language lose their frequency of use by being eroded in the language memory over time. Consequently, relevant words are no longer used in contemporary vocabulary, but they continue to live in dictionaries, proverbs, idioms or hendyads in an archaic way. In this study, we will focus on the etymology of the word *tonga*, which is used only in the idiom of *tongaya düşmek/basmak* “be taken in” Turkish. Since the opinions about the etymology of the word, are almost scarcely any, there is no consensus on the etymology of this word. Therefore, it was deemed necessary to resolve this ambiguity of etymology on the word. While some etymological dictionaries that take the word as a headline, a clear view isn’t put forward, many dictionaries don’t include this word. In this study, the approaches of the researchers who included the word were emphasized, then the possibilities that could be the etymology of the word were stated and possibilities were discussed within linguistic criteria. Consequently, a new etymology was presented by historical and linguistic data.

Key Words: *Tonga “trap”, tongaya düşmek/basmak “be taken in”, etymology, idiom, archaic.*

Giriş

Kültürün koruyuculuğu ve nesillere taşıyıcılığını yapan, bireyin dünyayı ve kendini anlamasını sağlayan ve Muharrem Ergin’in deyimiyle canlı bir varlık olan dil, muhtelif sosyal faktörler nedeniyle süreç içinde düzenli ya da düzensiz birtakım değişim ve dönüşümler geçirir. Bu değişim ve dönüşümlerden dilin söz varlığını oluşturan sözcükler de doğal olarak etkilenir. Kimi zaman dilin ihtiyaçlarını karşılamak ve dili zenginleştirmek için söz varlığına

¹ Arş. Gör. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ankara / TÜRKİYE. E-posta: kubilay.fener53@gmail.com / ORCID: 0000-0002-3291-4216

Gönderilme Tarihi: 16/ 09/2021 / **Kabul Tarihi:** 18/ 12/2021
Araştırma Makalesi / Research Article

yeni sözcükler dâhil olurken kimi zaman da bazı sözcükler kullanım alanından çekilir ve dil hafızasında önce aşınma ardından da unutulma evresine girer. Ancak unutilan bu sözcükler, bazı atasözleri, deyimler, ikilemeler gibi yapılarda ana dil konuşuru tarafından anlamı bilinmeden kullanılabilir ve böylece arkaik bir şekilde varlıklarını sürdürebilirler. Örnek olarak Türkçede yaygın bir şekilde kullanılan “Su uyur düşman uyumaz” atasözündeki *su* sözcüğü Eski Türkçe’de “asker, ordu” anlamında kullanılan *sü* sözcüğünden gelmektedir. Ancak zamanla, ilgili sözcük unutilmuş, fonolojik açıdan kendisine en yakın *su* sözcüğü yerini alarak atasözünde varlığını sürdürmüştür.

Bir dilin söz varlığı, o dili konuşan toplumun kültürü, düşünce biçimi, yaşantısı, dinsel inançları, diğer uluslarla kurduğu ilişkilerin rengi ve amacı, hatta diğer uluslardan onu özgün kılan değerler hakkında pek çok ipucu verir. Dolayısıyla, bir toplumun yaşam biçimi ve etkisi altında kaldığı coğrafi koşullar o toplumun söz varlığının belirlenmesinde önemli bir etken olmuştur (Ayazlı 2020: 480). Söz varlığını oluşturan sözcüklerin kavram alanı, kullanılma şekli ve anlamı, dilin değişim ve dönüşümüne uygun bir şekilde zamanla birtakım değişiklikler geçirerek gelişmekte ve değişmektedir. Dili temsil eden sözcükler üzerine araştırma yapmak ilgili toplumu daha yakından tanımaya, kültürüne aşina olmanın yanında toplumun düşünce tarzını da anlamaya pek çok yönden olumlu katkılar yapar. Dilin sözcükleri bu kadar önemliyken inceleme konusu gereği çok geniş bir alana sahip olan etimoloji, bir dildeki sözcüklerin hangi dillerden geldiği, aynı zamanda öz söz varlığına ait sözcüklerin tarihsel bir hat boyunca geçirdiği yolu takip ederek sözcüklerin kökenine dair izahlarda bulunur (Ağca 2020: 51-52).

Bu çalışmada, *tongaya düşmek* veya *tongaya basmak* deyiminden yola çıkılarak arkaik bir kelime olan *tonga* sözcüğünün anlam alanı ve kökeni detaylı bir şekilde incelenecektir.

I. Tonga Sözcüğü ve Tongaya Basmak/Düşmek Deyiminin Anlam Alanı

Türkçe Sözlük’te madde başı olarak *tonga* sözcüğü “(to’nga) *argo*. hile, düzen, tuzak; *tongaya basmak* (veya *düşmek*): Kendisini kötü bir duruma düşürmek için hazırlanan bir düzene uğramak, tuzağa düşmek” şeklinde tanımlanmıştır (TS: 2364). Ömer Asım Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü* başlıklı çalışmasında *tongaya basmak* deyimini “bkz. faka basmak” olarak tanımlamıştır (1994 II: 992). Deniz Öztürk, *Türkiye Türkçesinde Anlamca Kaynaşmış-Deyimleşmiş Birleşik Fiiller* başlıklı çalışmasında, *tongaya basmak* deyimini, “*argo*. Tuzağa

düşmek, çıkmaza girmek, aldanmak” olarak tanımlamış ve ilgili deyimini söz dizimi açısından [yer tamlayıcısı + fiil] şeklinde tasnif etmiştir (2008: 138; 1056). Püsküllüoğlu, *tonga* sözcüğünü “[to’nga] *arg.* hile, tuzak, düzen dalavere”; ***Tongaya basmak*** (*ya da düşmek*) “*argo.* Kendisini kötü bir duruma düşürmek için hazırlanan bir tuzağa düşmek, hileyle aldanmak” (2015: 845) şeklinde tanımlamıştır. Tanımlardan da anlaşılacağı üzere ilgili deyimmin tanımı ya da anlamı üzerinde fikir birliği mevcuttur.

Yapılan incelemeler doğrultusunda Türkçede tek başına kullanımına hiçbir şekilde rastlanmayan *tonga* sözcüğünün kökeni hakkında bir belirsizlik olmakla birlikte ilgili sözcüğün kökeni üzerine yapılan çalışmalar hayli sınırlıdır.² Bengü taşlardan itibaren taradığımız metinlerde günümüzdeki anlamıyla “hile, tuzak” anlamındaki *tonga* sözcüğüne rastlanmamıştır. Şemseddin Sami’nin *Kamus-ı Türkî* (2019) veya Meninski’nin *Thesaurus*’u (2011) gibi dönemin söz varlığına ilişkin kapsamlı eserlerde dahi *tonga* sözcüğü karşımıza çıkmamaktadır. Bu durumdan, ilgili sözcüğün kullanımının çok yoğun olmaması, halk arasında yaygınlık kazanmaması ya da yavaş yavaş dil hafızasında aşınmaya başlaması gibi sonuçlar çıkarılabilir. Doğan, *tonga* sözcüğünün Osmanlıca sözcüklerinde yer almama sebebini, Osmanlı sözlükçülerinin *argoya* mesafeli oluşu ile ilintilemiştir (Doğan 2020: 461). Ancak bu ifadenin bütün sözlükçülere genelleştirilmesi bizce doğru değildir ve biraz daha detaylı bir şekilde izaha muhtaçtır. Araştırmacının bu ifadesinin ardından “Osmanlı sözlükçülerinin hiçbiri mi *argoya* yer vermemiştir?” gibi bir soru akla gelmektedir.

Kullanım alanı son derece kısıtlı ve unutulmuş bir sözcük olan *tonga* sözcüğü, ancak *tongaya düşmek/basmak* deyiminde arkaik bir şekilde korunarak günümüze kadar gelebilmiştir. Deyimler, bir toplumun hayata bakış açısını, kültürünü, düşünsel özelliklerini, adet, gelenek ve göreneklerini yansıtan, ilgili toplumun karakteri ve dünya görüşü hakkında bilgiler veren, söz varlığını zenginleştiren ve dillerin öz yaratımı olan önemli söz öbekleridir. Dolayısıyla söz varlığını zenginleştirmede, geliştirip gürleştirmede, az sözle çok şey anlatmada, Türkçenin söz varlığının önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Aksan deyimleri “*belli bir kavramı, belli*

² Araştırmalarımız sonucunda *tonga* sözcüğünün kökenine ilişkin Ömer Güner’in “Tongaya Düşmek Deyimindeki Tonga Sözcüğü Üzerine” başlıklı yazısı mevcuttur. Bu araştırmada sözcüğün kökenine dair belirtilen görüşler, bizim de ulaştığımız sonuçlarla aynı olmakla birlikte ilgili yazı yarım sayfalık kısa bir köşe yazısı mahiyetinde olduğu için yazılış amacına uygun olarak konunun pek çok yönünü aydınlatmamış, verilen bilgilerin kaynakları belirtilmemiş ve akademik bir çalışma olarak ele alınmamıştır (Güner Ö., <https://www.turkceindirilisi.com/tongaya-dusmek-deyimindeki-tonga-sozcugu-uzerine-makale.237.html>, (erişim tarihi: 16.07. 2021). Dolayısıyla bu yazıyı ele almak gerekli görülmüştür.

bir duygu ya da durumu dile getirmek için birden çok sözcüğün bir arada, seyrek olarak da tek bir sözcüğün yan anlamında kullanılmasıyla oluşan söz” olarak tanımlamıştır. Günümüzde özellikle deyimlerin hikâyeleri ve nasıl oluştuğu unutulmuşsa da interaktif iletişimde bireyler duygu ve düşüncelerini daha net ve etkili aktarabilmek için deyimlere başvurabilmektedir. Deyimler, dilden dile büyük ayrımlar ve farklılıklar göstermekle birlikte diller arasında deyimler açısından benzerlikler, yakınlıklar ve hatta eşlikler de vardır (Aksan 2015 III: 35-36).

Özkan ve Şadiyeva, Türk dilinin zengin söz varlıklarından olan deyimleri, işlev ve tanımı bakımından “insanın duygu ve düşüncelerini, dünya görüşünü, dış çevre ve olaylar karşısında takındıkları tavırla davranışları, gerçek anlamından az çok farklılaşarak tezat ve mecaz gibi sanatlardan da yararlanmak suretiyle tasvir eden kalıplaşmış sözler” olarak tanımlamıştır (2003: 136). Buradaki kalıplaşmış ifadesi yüksek önem arz etmektedir. Çünkü bu kalıplaşmalar sayesinde günümüzde artık kullanılmayan fosilleşmiş arkaik sözcüklerin kökenleri ve oluşumları takip edilebilmektedir. Burada arkaik terimi ile dilin eski dönemlerinde kullanılan ancak güncel söz varlığında kullanılmayan, dil hafızasında aşınmaya uğrayarak işlevini kaybetmiş fakat deyim, ikilemeler ya da atasözleri gibi kalıplaşmış ifadelerde yaşayan sözcükler kastedilmektedir.³ Sonuç olarak deyimler, günümüzde kullanılmayan arkaik sözcükleri bünyesinde koruması ve bugünlere taşınması açısından son derece önemlidir.

II. Tonga Sözcüğüyle İlgili Literatür Değerlendirmesi

Han-Woo Choi, *Eski Korece’de Türkçe Ödünç Kelimeler* başlıklı çalışmada *tonga* sözcüğünü Korecede “kuvvetli, kalın ve güçlü halat” olarak tanımlamış ve bu sözcüğün *tongacur* “kuvvetli halat” sözcüğünde görüldüğünü ifade etmiştir. Araştırmacı bu bilgilerin yanı sıra *tonga* “kuvvetli, güçlü” sözcüğünün Eski ve Orta Türkçede sık görüldüğünü belirtse de hangi eserlerde görüldüğü veya sıklık ölçütü hakkında herhangi bir bilgi veya kriter vermemiştir. Yazarın burada bahsettiği *tonga* sözcüğü ele aldığımız “hile, tuzak” anlamında kullanılan *tonga* değildir. Ayrıca, araştırmacı *tonga* sözcüğünün İbnü Mühenna Lügati’nde “kuvvetli” anlamında kullanıldığını ifade etmişse de herhangi bir kaynak belirtmemiştir.

³ Detay için bkz. Güner Gülsevin (2015). “Arkaik-Periferik Kavramı ve Bu Kavramın Tarihi Batı Rumeli Türkçesi Ağzlarının Tespitindeki Önemi”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, 32/3, s. 1-12.

(2004: 87). Aptullah Battal tarafından yayımlanan *İbnü-Mühennâ Lûgati*'nde (1934) ise bahsi geçen *tonga* sözcüğü tarafımızca tespit edilememiştir.

Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözlüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü* başlıklı çalışmasında *tonga* sözcüğünün Türkiye Türkçesinde *Alper Tonga* kişi adında yaşadığını belirtmiş, ilgili sözcüğün ET'de “yiğit, kahraman, kuvvetli” (krş. EUTS), OT. *tonga* “bebür, kaplan cinsinden bir hayvan” (krş. DLT) < **tong* “içi boş olmayan, som” (DLT) + *a* şeklinde yaşadığını belirtmiş ve *argoda* kullanılan *tonga* “hile, düzen” ile bir ilgisi olmadığını ifade etmiştir. Ancak araştırmacı bu ayrımı yaptıktan sonra “hile, tuzak” anlamında kullanılan *tonga* sözcüğüne değinmemiştir (2007: 910). Püsküllüoğlu, *Türkçedeki Yabancı Sözcükler Sözlüğü* başlıklı çalışmasında ilgili sözcüğün *argo* olduğunu belirttikten sonra kaynağı belirli olmayan bir dilden alıntılandığını vurgulamıştır (2005: 475).

Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü* (ETDES) başlıklı çalışmasında *tonga* sözcüğüne yer vermemiştir (2020). Sevan Nişanyan, *Sözlerin Soyağacı -Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü-* başlıklı çalışmasında *tonga* sözcüğüyle ilgili herhangi bir görüş veya fikir ortaya koymamış yalnızca “*tongaya basmak tuzağa düşmek* (argo) < ?” şeklinde tanımlamıştır (2012: 630). İsmet Zeki Eyuboğlu, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü* (1995) başlıklı çalışmasında *tonga* sözcüğüne yer vermemiştir. İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük* başlıklı çalışmasında *tonga* sözcüğünün *argoda* “hile, düzen, tuzak” olarak tanımlamış ve kökünün belli olmadığını ifade etmiştir (2011: 3220).

Adreas Tietze, *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lûgati* başlıklı çalışmasında *tongaya basmak* deyimini, “tuzağa düşmek” olarak tanımlamış ancak bunun dışında sözcüğün kökenine dair herhangi bir bilgi vermemiştir (2019: 238). Bedros Kerestecian, *Dictionnaire Étymologique de La Langue Turque* (1971) başlıklı etimolojik sözlüğünde *tonga* sözcüğüne dair veya ilgili sözcüğün kökü olabilecek bir sözcük tanımında bulunmamıştır. Martti Räsänen, *Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs Der Türksprachen* (1969) başlıklı çalışmasında *tonga* sözcüğüne dair herhangi bir bilgi vermemiştir.

Derleme Sözlüğü'nde *tonga* sözcüğü 4 farklı anlamla kaydedilmiştir. Fakat tespit edilen anlamlar araştırmamıza konu olan “tuzak, hile” gibi anlamlardan oldukça farklıdır (DS X: 3959): *I.* 1. Kurumuş ağaç gövdesi. 2. İpe dizilmiş tütün demetleri. *II.* 1. Dağın en yüksek yeri, doruk. 2. Dere kıyılarındaki tümsek yerler. *III.* Akılsız. *IV.* Kaydırak oyununda dikilen

yuvarlak taş. *Tarama Sözlüğü*'nde *tonga* sözcüğü ile ilgili herhangi bir veri tespit edilmemiştir (1995: V). Başkaca bir deyişle, Anadolu sahasında kaleme alınan eserlerde bu sözcüğe rastlanmamıştır. Bu veriyi Mehmet Kanar'ın *Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü* (2011) başlıklı çalışması da desteklemektedir. Edebi metinlerin bağlamli dizin ve işlevsel sözlüğünü oluşturmayı amaçlayan *Türk Edebiyatı Bağlamli Dizin ve İşlevsel Sözlük* (TEBDİZ) adli veri tabanında ise *tonga* sözcüğünün “kahraman” anlamına rastlanmakla birlikte “hile, tuzak” anlamlarındaki *tonga* sözcüğüne dair bir veri işlenmemiştir.

Gülcan Çolak, *Türkçede Fosil Kelimeler* başlıklı çalışmasında, *tonga* sözcüğünün tamamen fosilleşmiş bir sözcük olduğunu ifade etmiş, ilgili sözcüğün yalnızca kalıplaşmış söz birliğı olan *tongaya bas-* (düş-) deyimini içinde kullanıldığını belirtmiştir. Araştırmacı ilgili sözcüğünün kökenine ilişkin bilgi vermemekle birlikte, Türkçenin Ulusal Derlemi ve incelediğı diğer kaynaklarda bağımsız bir birim olarak tespit edilememesi nedeniyle ağızlardan deyim içinde standart Türkçeye geçtiğini düşünmektedir (2015: 188-189). Ancak biz bu görüşe katılmamaktayız. Çünkü yukarıda *tonga* sözcüğünün Derleme Sözlüğü'nde tanımlanan anlamları belirtilmiştir. İlgili sözcük eğer ağızlardan standart Türkçeye dâhil olmuş olsaydı ağızlardaki anlamı ile standart dildeki anlamı arasında mutlaka bir yakınlık veya benzerlik olması gerekirdi. Yani, *tonga* sözcüğünün Derleme Sözlüğü'nde tanımlanan anlamları ile standart Türkçede tanımlanan anlamları birbirleriyle uyumsuzdur. Eğer araştırmacının belirttiğı gibi bir durum söz konusuysa anlam sorununun açıklanması gerekmektedir.

Tonga sözcüğü ile ilgili en kapsamlı ve detaylı çalışma Doğan (2020) tarafından yapılmıştır. Araştırmacı, *Tongaya basmak (düşmek) Üzerine* başlıklı çalışmasında ilgili deyim *argoda* yaşıyor ve kullanılıyor olması sebebiyle kelimenin kökenine ilişkin çalışmaları zorlaştırdığını belirtmiştir. *Tonga* sözcüğünün bir alıntı olduğunu belirten araştırmacı ilgili sözcüğün köken izahını sözcüğün anlamından yola çıkarak yaptığını ifade etmiştir (2020: 460). Araştırmacı *tonga* sözcüğünün yalnızca Köktürk ve Eski Uygur sahasıyla sınırlı bir kullanım alanına sahip olduğunu belirtmiştir. Bu durumdan ötürü gerek kelimenin anlam ve kullanımları gerekse sınırlı bir sahada ve dönemde kullanılmış olması sebebiyle Türkiye Türkçesinde kullanılan *tongaya basmak/düşmek* deyimindeki *tonga* ile Eski Türkçe döneminde “cesur, kahraman” anlamlarının yanı sıra bir unvan olarak kullanılan *tonga* sözcüğünün ilişkilendirmenin mümkün olmadığını ifade etmiştir. Dolayısıyla da ses/anlam değişmesiyle kelimeye kaynaklık

edebilecek Türkçe kökenli bir unsur tespit edilmediği müddetçe kelimenin Türkçe kökenli olarak gösterilmesini doğru bulmadığını belirtmiştir (2020: 461).

Sözcüğün bir alıntı olduğunu belirten araştırmacı sözcüğün kökenini DS’de “yığın, tepe; tümsek, toprak yığını; kabarık yer, tepecik” anlamlarıyla verilen *tomba*, *tombu*, *tömbe*, *tömbü*, *tumba*, *tumbi*, *tumpe*, *tümbe*, *tümpü* sözcüğünden geldiğini düşünmektedir. İlgili sözcüğün İtalyancadan alıntıladığını ve bunun da yukarıda belirtilen anlamlarının dışında Giovanni Molino tarafından mezar olarak anlamlandırıldığını ifade eder. *Tongaya düşmek/basmak* deyimindeki *tonganın* bu sözcüğün ses ve anlam bakımından değişime uğramış biçimi olduğunu belirtir. İzah olarak ise “mezar” anlamı kazanan *tonga* sözcüğünün hem *basmak* hem de *düşmek* fiilleriyle kullanımının (açık mezarların derin çukurlar olması, kapalı mezarlarında zamanla tahtalarının ve içindeki cesetlerin çürümesi sebebiyle basıldığında içine düşülme tehlikesi olması sebebiyle mümkün olduğunu belirtir (2020: 465).

Araştırmacının bu görüşleri birkaç yönden tezyif edilebilir:

1. Türkçenin fonolojik yapısı gereği yapısında iki çift dudak ünsüzü olan bir sözcüğün /-m-/ ve /-b-/ diş dudak ünsüzüne /n/ dönüşmesi çok zor bir ihtimaldir. Başka bir deyişle *tomba* sözcüğünün Türkçede *tonga* olması Türkçenin fonolojik özellikleriyle uyumsuzdur. Örneğin, Türkçede teklik birinci şahıs zamiri ilgi durumu ekiyle çekimlendiğinde, birinci şahıs iyelik ekine örneksime ve ilerleyici benzeşmeyle *benin* değil *benim* oluşu, alıntı sözcüklerden gerileyici benzeşmeyle *penbe* sözcüğünün *pembe*, *anbar* sözcüğünün *ambar* oluşu yeterli derecede örneklerdir. Yani *tomba* sözcüğünün yapısındaki çift dudak ünsüzünün kuvveti nedeniyle diş dudak ünsüzü /n/’ye dönüşmesi fonolojik olarak hayli zordur ve bunun için de ilgili sözcükte geçerli bir sebep yoktur. Varsa örneklendirilmelidir.
2. Semantik açıdan araştırmacının verdiği köken izahı zorlama görülmektedir. Açık mezarların derin çukurlar olması ve tahtaların çürümesi hadisesi *tonga* sözcüğüne *tuzak* anlamı kazandırmaz. Mezara basıp düşmek ile çukura düşmek arasında bir fark yoktur. Ancak *tonga* sözcüğünde durum kasıtlı olarak biri tarafından hazırlanan bir tuzak söz konusu olmasıdır. Araştırmacının izahında böyle bir açıklama yoktur.
3. Söz varlığı bakımından diller arası kopyalama, dillerin tarihi kadar eski ve son derece normal bir hadisedir. Türk dili tarihî seyri içinde pek çok dili etkilemiş ve birçok dilden de etkilenmiştir. Araştırmacı, *tonga* sözcüğünün kökenine ilişkin tanıkladığı

sözcüğün, dilimize İtalyancadan geçtiğini belirtmiştir. İtalyanca sözcüklerin Türkçenin söz varlığına dâhil oluşu XV-XVI. yüzyıllarda, Venedik ve Cenevizlilerle gerçekleşen sosyal ve ticarî ilişkiler sonucunda gerçekleşmiş ve çoğunluğu denizcilik ve ticaret ağırlıklı sözcüklerdir. Daha sonra da Cumhuriyet kurulduğunda ticaret kanunlarının İtalya'dan alınması birçok İtalyanca terimin Türkçeye girmesine neden olmuştur (Durmuş 2004: 10). Türkçe ve İtalyanca arasındaki ilişkinin rengi bu türdenken mezar ile ilgili bir terimin Türkçeye geçmesi biraz uzak bir ihtimal olarak kalmaktadır.

İncelenen ve değerlendirilen araştırmalardan *tonga* sözcüğüne ilişkin veriler şu şekilde sıralanabilir:

1. *Tonga* sözcüğü dilimizde yalnızca *tongaya basmak* veya *düşmek* deyimlerinde yaşamaktadır.
2. *Tonga* sözcüğünün kökenine ilişkin etimolojik sözlüklerde herhangi bir bilgi bulunmamakla birlikte sözcüğe atıfta bulunan araştırmacılarca kökenin belirsiz olduğu ifade edilmiştir.
3. *Tonga* sözcüğüne tek başına hiçbir edebî eserde ve söz varlığına ilişkin önemli bilgiler veren sözlüklerde rastlanmaması, ilgili sözcüğün dil hafızasında aşınmaya uğradığı yönünde izlenim vermektedir.
4. *Tonga* sözcüğünün “hile, tuzak, dalavere” anlamlarında Türk dilinin tarihî metinlerinde kullanılmadığı tespit edilmiştir.
5. *Tonga* sözcüğünün başka bir dilden alıntı olduğunu düşünen araştırmacılar vardır.
6. Dilimizde iki türlü *tonga* sözcüğü vardır. Biri Alp Er Tonga'ya isim olmuş daha çok kahramanlık, iyi savaşçı gibi unvanları gösteren *tonga* bazen de *tunga* şeklinde geçen sözcük, diğeri ise “hile, tuzak, dalavere” anlamında kullanılan ve vurgusu ilk hecede olan *to'nga* sözcüğüdür.

III. Tonga Sözcüğüne Köken Olabilecek İhtimaller

Sözcüğün kökenine dair akla gelebilecek ihtimalleri dört başlık altında inceleyebiliriz:

1. Alp Er Tunga'nın Zaloğlu Rüstem tarafından tuzağa düşürülmesiyle birlikte *tongaya basmak* veya *tongaya düşmek* deyimi, kolektif bilinçaltında yaşamış ve günümüze kadar gelmiş olabilir.

2. Türkiye'nin konumuna göre oldukça uzak ve ıssız bir ada olan Tonga ülkesinin tenhaliğinden ve uzaklığından ötürü türemiş olabilir.
3. Sözcük herhangi bir dilden Türkçenin sözcüğüne kopyalanmış olabilir.
4. ET'de *to-* “kapamak, örtmek, doldurmak” ardından fiilden fiil yapan/edilgenlik eki {-n} ve fiilden isim yapan araç eki {-gA} ekinden türemiş olabilir.

Alp Er Tunga'nın kimliği ve mensubiyeti henüz bilimsel verilerle açıklanabilmiş değildir. Ercilasun, Alp Er Tonga'nın tarihî şahsiyeti hakkında maalesef kat'i bir bilgiye sahip olmadığını belirtmiştir (2014: 428). Zeki Velidî Togan ise Alp Er Tonga'nın Med hükümdarı Kiyaksares (Keyhusrev) tarafından bir ziyafette sarhoş edilmek suretiyle öldürülen ve Herodot'ta “Madyes” adıyla geçen Saka hükümdarı olduğunu ifade etmiştir (1981: 166-167). DLT'de Toņa Alp Er Türklerin büyüğü olan hükümdar *Afrâsiyab* olarak ifade edilmiş, Alp Er Tunga'nın başında bulunan *toņa* sıfatı ise müstakil olarak filleri öldüren bir tür pars (bebr) olarak tanımlanmıştır (2018: 892). Türk yöneticilerin atası kabul edilen Alp Er Tunga, Kutadgu Bilig'de ise şu şekilde geçmektedir:

5861 *negü tir eşitgil toņa alp erig*
 Bilip sözlemiş kör bu öt saw erig

5862 *et ol bu kişi köñli artar yıdır*
 anı keğ küdezgü ay kılka kaçır (Arat 1999: 581).

“Alp Er Tonga'yı dinle ne diyor. Bak, o bu öğüdü bilerek söylemiştir. İnsan kalbi ettir, bozular ve kokar. Ey iradeli insan! Onu çok iyi korumalıdır.” (Ercilasun 2014: 439)

Belki de Alp Er Tunga'ya dair elimizdeki en önemli veri günümüze değin süre gelmiş olan ismidir. *Tunga* isminin köken bilgisinin açıklanması konunun devamı açısından önem arz etmektedir. Biz, *Tunga* isminin Türkçede “ilk” anlamına gelen *tün* sözcüğüyle ilgili olduğunu düşünmekteyiz. Clauson, sözcüğün kökenini uzun ünlülü *tu:n* şeklinde vermiş ve “first born” olarak tanımlamıştır. Ayrıca Altayca, Hakasça, Tuvaca gibi Sibiryâ lehçelerinde “ilk çocuk” anlamında yaşadığını ifade etmiştir (EDPT: 513). *Tün* sözcüğü, DLT'de kadının ilki (eşi, oğlu, kızı) olarak tanımlanmıştır (DLT: 900). Ercilasun, DLT'deki *tun beg* kelimelerine verilen kadının ilki (eşi, oğlu, kızı) karşılığından yola çıkarak *tun* sözcüğünün anlamının çocuk ile sınırlı olmadığını da belirtir (2016: 25). Bu verilerden yola çıkarak *tün* sözcüğü “ilk,

baş” olarak tanımlanabilir. Bu noktada Alp Er Tunga adındaki *Tunga* sözcüğünün *tun* yani “ilk ya da baş” sözcüğünden geldiği düşünülebilir. Ordunun başı, ilki, komutanı gibi anlamlar Alp Er Tunga’nın ismiyle ve kimliğiyle uygun düşmektedir.

Aynı şekilde Vezir Tunyukuk’un ismi de *tun* “ilk, baş” sözcüğünden gelmiş olmalıdır. Sertkaya, Tunyukuk isminin kökenini *tun* “ilk” *yuk-uk* ise eski Uygur hukuk belgelerinden bilinen *yo/yuk-* “saklamak, korumak” fiilinden yapılmış bir isim olup “saklanan, korunan şey, kıymet, hazine, ziynet” olarak tanımlamıştır (2012: 8-9). Dolayısıyla *Tun-ga* ismi de buradan geliyor olmalıdır. {+gA} ekinin ise Türkçede çok sık olarak kullanılmayan ve unvan yapan isimlere gelen {+kan} ekiyle ilgili olduğunu düşünmekteyiz: *baş-kan*. Ergin, {+kan} ekinin işlek olmayan eklerden biri olduğunu ancak Eski Türkçede daha çok kullanıldığını ve umumiyetle bir unvan yapma fonksiyonuna sahip olduğunu belirtir (2013: 175). Varis Abdurrahman da *tonga* sözcüğünün Koçu (İdikut) Uygur hükümdarları tarafından kahramanlık sıfatı olarak yaygın bir şekilde kullanıldığını belirtir (2004: 7). Yani burada *tunga* sözcüğüne kök olabilecek *tun* sözcüğü aslında “ilk, baş” anlamında kullanılan bir unvandır.

Clauson, *toņa* sözcüğü için ilk hecede bulunan ünlünün /-o-/ veya /-u-/ olduğunun belirsiz olduğunu ifade etmiş, Kaşgarlı’nın kelimenin kökeninin “tiger” kaplan olduğu yönündeki açıklamasının herhangi bir otorite tarafından doğrulanmadığı ve olanak dışı olduğunu belirtmiştir. Clauson, ilgili sözcüğü “kahraman, sıra dışı bir savaşçı” olarak tanımlamıştır (EDPT: 515). Bu verilerden yola çıkılarak “kahraman, savaşçı, kaplan” anlamlarında kullanılan ve bir unvan olan *tunga* sözcüğünün “hile, tuzak” anlamında kullanılan *tonga* ile bir ilgisi olmadığını düşünmek mümkündür. Başka bir deyişle “kahraman, savaşçı” anlamlarında kullanılan *tunga* sözcüğü “tuzak, hile” anlamında kullanılan *tonga* sözcüğünü türetebilecek bir anlam içeriğine sahip değildir.

Şimdi ikinci ihtimali açıklamaya çalışalım: Pasifik Okyanusu’nda Yeni Zelanda’nın 1250 mil kadar kuzeyinde ve toplamda 177 adadan oluşan bir krallık olan Tonga Cumhuriyeti ile *tongaya düşmek* deyiminin ilişkili görülmesi zorlama bir izah olarak karşımıza çıkmaktadır. *Tonga* “hile, tuzak” anlamındadır bu ada ise daha Türkiye’nin coğrafi konumu göz önünde bulundurulduğunda çok uzaklığı ve tek kalmışlığı ile tanınmaktadır. Yani “hile, tuzak” anlamları ile semantik bir ilgisi yoktur. Hem de ilgili devlet ismini, coğrafi ve teknolojik bilgilerimiz ışığında yakın dönemde öğrendiğimiz için bir deyimle girecek kadar eski

olduğunu düşündürmemektedir. Dolayısıyla, ikinci seçenek de *tonga* “tuzak, hile, dalavere” sözcüğüyle bu nedenlerden dolayı ilişiksiz görünmektedir.

Üçüncü ihtimal ise köken olmaya aday maddelerden en ihtiyatlı davranılması gerekenidir. Bu çalışmada *tonga* sözcüğünün başka bir dilin söz varlığından kopyalanan bir alıntı olmadığı düşünülmektedir. Çünkü ilgili sözcüğe köken oluşturabilecek biçimbirimlerin Türkçede var olmasının yanında Türkçenin diğer dillerden yaptığı alıntıları inceleyen ve oldukça kapsamlı bir çalışma olan *Türkçenin Alıntılar Sözlüğü* (2015) başlıklı çalışmada *tonga* sözcüğüne yer verilmemiştir (Karaağaç 2015). Eğer bu sözcük bir alıntıysa mutlaka hangi dilden alındığı, nasıl bir semantik değişim ve gelişim gösterdiği, Türkçenin ses ve yapı kurallarına uyarak nasıl bir yapıya büründüğü açıkça belirtilmelidir.

IV. Köken Önerisi

Bu bölümde kökenine dair tatmin edici bir izah ya da açıklama yapılmayan *tonga* sözcüğünün kökenine ilişkin yeni bir etimoloji önerisi sunulacaktır.

Clauson, *to-* fiilini ‘to close, block’, “kapamak, kapatmak, perde çekmek” şeklinde tanımlamıştır. Fiil kökünün *tu-* şeklinde transkript edilmesine rağmen *to-* fiilinin sesletiminin aslında *toḡ-*; *tok*; *tol-* gibi sözcüklerin de kökü olması nedeniyle *to-* şeklinde okunmasının daha yüksek ihtimal olduğunu ifade etmiştir (EDPT: 434a). Araştırmacı bu fiilin edilgen biçimi olan *ton-* fiilini ise ‘to be closed, fastened’ “kapanmak, kapatılmak, örtülmek; bağlanmak” olarak tanımlanmış ve Kazakça ve Kırgızca gibi Türk dillerinde *tun-* şeklinde yaşadığını belirtmiştir (EDPT: 514b). *Drevnetyurkskiy Slovar’* başlıklı çalışmada, *tun-* fiili, *tu-* fiilinin dönüşlülük şeklinden geliştiği belirtilmiş ve ilgili fiilin anlamı verilen örneklerden “kapanmak, koymak, yerleştirmek” şeklinde tanımlanmıştır (1969 586). Özetle, Clauson’un *to-* fiilinden yola çıkarak *ton-* şeklinde okuduğu biçim, *Drevnetyurkskiy Slovar’* adlı çalışmada yuvarlak dar ünlüyle verilmiştir.

Bu bilgiler doğrultusunda *tonga* sözcüğünün *to-* ‘close, block and the like’ “kapamak, kapatmak, örtmek, tıkamak, engellemek vb.” fiil köküne, fiilden fiil yapım eki /edilgenlik eki {-n} *ton-* “kapatılmak, örtülmek, hapsedilmek” ve {-gA} fiilden isim yapım ekinin eklenmesiyle oluştuğunu düşünmekteyiz. Ergin, etimoloji önerimizde bulunan {-gA} biçimbirimi için Türkçede eskiden beri görülen, eskiden çok kullanılan fakat sonradan işlekliliğini kaybeden bir ek olduğunu belirtmiş ve günümüzdeki örneklerinin de fazla

olmadığını ifade etmiştir. Araştırmacı ekin fonksiyonuyla ilgili olarak hareketi yapamı, olanı veya yapılan nesnelere karşılayan isimler yaptığını belirtmiştir: *süpür-ge*; *dal-ga*; *bil-ge*; *göster-ge* (2013: 189). Dolayısıyla *tonga* sözcüğü de tuzak kurulan materyal olarak düşünülebilir.

V. Sonuç

Bu makalede, çağdaş Türkçenin söz varlığında arkaik olarak yaşadığı tespit edilen *tonga* sözcüğü etimolojik olarak incelenmiş ve şu sonuçlara ulaşılmıştır:

Deyimler bir toplumun yaşayışı, düşünce geleneği, hayata bakış açısı, örf ve adetleri hakkında önemli şeyler söyleyen, dile zenginlik ve pratik ifade etme kabiliyeti kazandıran ve bu özelliğinin yanı sıra içinde artık günümüzde tek başına kullanılmayan arkaikleşmiş sözcükleri barındıran söz varlığımızın değerli söz öbekleridir. Bu çalışmada, yalnızca *tongaya basmak* veya *düşmek* deyiminde arkaik bir biçimde yaşadığı tespit edilen *tonga* “hile, tuzak” sözcüğünün çok yaygın bir kullanım alanına sahip olmadığı belirlenmiştir. Bunun sebebinin Türkçede ve Türk dilinin diğer değişkelerinde *tonga* sözcüğü yerine *tuzak* ya da *al* sözcüklerinin daha fazla kullanılmasıyla ilgili olduğunu düşünmekteyiz.

Tarihî Türk dili ve çağdaş Türkçenin söz varlığı üzerine yapılan kapsamlı etimoloji çalışmalarında *tonga* sözcüğünün kökeni üzerine tatmin edici bir görüş veya öneri ortaya konmadığı ve ilgili sözcüğün Türk dilinin metinlerle takip edilebilen dönemlerinden itibaren yazılı bir metinde kullanılmadığı ve günümüze şifahi olarak ulaştığı tespit edilmiştir. Buna ek olarak *tongaya düşmek* veya *basamak* deyiminin anlamı ve kullanımı hakkında araştırmacılar arasında herhangi bir düşünce farklılığı olmadığı belirlenmiştir.

Yapılan incelemelerde Türk dilinin diğer değişkelerinde *tonga* sözcüğünün karşılığı için genellikle *aldatmak* fiilinin kökeni olan *al* veya *tuzak* ya da Arapça *hile* gibi karşılıklar kullanılmaktadır. “tuzak, hile” anlamındaki *tonga* sözcüğünün “cesur, kahraman ve iyi savaşçılara verilen bir unvan” olan *Tunga* sözcüğü ile bir ilgisi olmayıp *tonga* “hile, tuzak” sözcüğünün *ton-* “kapatılmak, hapsedilmek, örtülmek” fiilinden {-gA} fiilden isim yapım eki ile türediği tespit edilmiştir. Dolayısıyla Alper Tunga’nın isminin *tün* “ilk” isim kökünden dolayı *Tonga* değil *Tunga* şeklinde okunması gerekmektedir. İlgili sözcüğün Sanskritçede *tuṅga* “göze çarpan, yüksek, ulu, baş; zirve, taht” biçiminde tespit edilmesi de bu görüşümüzü destekler bir veridir (Kaya 2006: 142). *Tunga* ve *tonga* sözcükleri birbirinden kök, ses, anlam

ve işleyiş açısından farklı sözcüklerdir. Semantik bakımdan iki sözcük arasında hiçbir şekilde bağ kurulamaması da bu görüşü desteklemektedir.

Kısaltmalar

ET: Eski Türkçe, **OT:** Orta Türkçe, **DLT:** Dîvânu Lugâti't Türk, **DS:** Derleme Sözlüğü, **EDPT:** Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century, **TDK:** Türk Dil Kurumu, **TS:** Türkçe Sözlük, **TEBDİZ:** Türk Edebiyatı Bağlamlı Dizin ve İşlevsel Sözlük Projesi.

Kaynakça

- Abdurrahman, V. (2004). Tarihteki Efsanevi Turan Padişahı Alp Er Tunga Hakkında. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 23/25: 1-8.
- Ağca, F. (2020). Çokluk İşaretleyicisi Olarak Eski Türkçe telim (EOT: delim) Sözcüğü ve Kökeni Üzerine, *Türkbilig Dergisi*, (40): 49-62.
- Akalın, Ş. H. vd. (2019). *Türkçe Sözlük*, (11. Baskı tıpkıbasım), Ankara: TDK.
- Aksan, D. (2015). *Her Yönüyle Dil*. 1. 2. 3. Ciltler. Ankara: TDK.
- Aksoy, Ö. A. (1994). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*. (6. Baskı). İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Arat, R. A. (1999). *Kutadgu Bilig I -Metin-*. (4. Baskı). Ankara: Atatürk Üniversitesi Basımevi.
- Ayazlı, Ö. (2020). Atan Sözcüğünün Etimolojisi Üzerine. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, (60) 2: 477-489.
- Ayverdi, İ. vd. (2011). *-Asırlar Boyu Târihî Seyri İçinde- Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. III. Cilt. İstanbul: Kubbealtı Lügatı.
- Battal, A. (1934). *İbnü-Mühennâ Lûgati*. İstanbul: Devlet Matbaası.
- Choi, H. (2004). Eski Korece'de Türkçe Ödünç Kelimeler. *Bilig, Yaz*, (30): 85-93.
- Çolak, Gülcan. (2015). *Türkçede Fosil Kelimeler*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Doğan, Ş. (2020). Tongaya basmak (düşmek) Üzerine, *Semih Tezcan Kitabı* (Ed. Emine Yılmaz-Nuran Tezcan-Nurettin Demir), Ankara: Nobel Yayınevi.

- Durmuş, O. (2004). Alıntı Kelimeler Bakımından Türkçe Sözlük, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. (26): 1-21.
- Ercilasun, A. B. (2014). *Makaleler I*, (Haz. Ekrem Barak Arıkoğlu). Ankara: Akçağ Yayınevi.
- Ercilasun, A. B. (2016). *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*. İstanbul: Dergâh Yayınevi.
- Ercilasun, A. B. & Akkoyunlu Z. (2018). *Dîvânu Lugâti 't-Türk*. Ankara: TDK.
- Eren, H. (2020). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü -ETDES-* (Haz. Şükrü Halûk Akalın). Ankara: TDK.
- Ergin, M. (2013). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Basım.
- Eyuboğlu, İ. E. (1995). *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*. İstanbul: Sosyal Yayınları.
- Gerard, C. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century*. Oxford: Oxford University Press.
- Güner, Ö. (2018). “Tongaya Düşmek” Deyimindeki Tonga Sözcüğü Üzerine. (Erişim: 16.07.2021) <https://www.turkcenindirilisi.com/tongaya-dusmek-deyimindeki-tonga-sozcugu-uzerine-makale,237.html>.
- Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*. Ankara: TDK.
- Gülsevin, Gürer. (2015), “Arkaik-Periferik Kavramı ve Bu Kavramın Tarihî Batı Rumeli Türkçesi Ağızlarının Tespitindeki Önemi”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, 32/3, s. 1-12.
- Kanar, M. (2011). *Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Say Yayınları.
- Kaya, Korhan. (2006). *Sanskrit-Türkçe Sözlük*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Kerestedjian, B. (1971). *Matériaux Pour Un Dictionnaire Etymologique De La Langue Turque*. Amsterdam: Philo Press.
- Nadelyayev, V. M., & D.M. Nasilov, & E.R. Tenişev, & A. M. Şçerbak. (1969). *Drevnetyurkskiy slovar'*. Leningrad.

- Nişanyan, S. (2012). *Sözlerin Soyağacı -Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü-*. İstanbul: Everest Yayınları.
- Özkan, F., Gülüm, Ş. (2003). Somatik Deyimler, *Bilig*, Kış, (24): 135-157.
- Öztürk, D. (2008). *Türkiye Türkçesinde Anlamca Kaynaşmış-Deyimleşmiş Birleşik Fiiller*. Ankara: TDK.
- Püsküllüoğlu. A. (2005). *Türkçedeki Yabancı Sözcükler Sözlüğü*. Ankara: Arkadaş Yayınevi.
- Püsküllüoğlu, A. (2015). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Arkadaş Yayıncılık.
- Räsänen, M. (1969). *Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs Der Türksprachen*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Sertkaya, O. F. (2012). Göktürkçedeki Ğ (ny) Runası Üzerine, *Teke Dergisi*, Volume: 1/4: 1-10.
- Şemseddin, S. (2019). *Kamus-ı Türkî*. (Haz. Paşa Yavuzarslan). Ankara: TDK.
- TDK. (1978). *Türkiye 'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*, C. X. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- TDK (1995) *XII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanımlarıyla Tarama Sözlüğü*. C. V. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- TEBDİZ. -Türk Edebiyatı Bağlamlı Dizin ve İşlevsel Sözlük Projesi- (erişim: 18.07.2021), http://www.tebdiz.com/index.php?sayfa=arama_sonuc_yenisite.
- Tietze, A. (2019). *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügati*. (Haz. Nurettin Demir-Emine Yılmaz). C. 8. Ankara: TÜBA.
- Togan, Z. V. (1981). *Umumî Türk Tarihine Giriş*. (3. Baskı). İstanbul: Enderun Yayınları.
- Tulum, M. (2011). *Meninski'nin Thesaurus'u ve XVII. Yüzyıl İstanbul Türkçesi*. Ankara: TDK.